

EL PROCÉS DE FORTIFICACIÓ ANDALUSINA A LES TERRES DE L'EBRE

Cinta MONTAÑÉS i PRÍNCEP

RESUM

Amb aquest article es pretén realitzar una primera aproximació al procés de fortificació andalusina de les Terres de l'Ebre, així com cercar i analitzar alguns trets comuns dels edificis estudiats.

Paraules clau: sistemes defensius, al-Andalus

RESUMEN

Este artículo pretende realizar una aproximación al proceso de fortificación andalusí en el territorio ubicado en el tramo final del río Ebro, a la vez que se analizarán algunos de los rasgos comunes de los edificios estudiados.

Palabras clave: sistemas defensivos, al-Andalus

ABSTRACT

This article aims to set the first approximation to the process of the Andalusian fortification in the Terres de l'Ebre region, as well as analyzing the common traits of the studied buildings.

key words: defensive military structures, al-Andalus

EL PROCÉS DE FORTIFICACIÓ ANDALUSINA A LES TERRES DE L'EBRE

Cinta MONTAÑÉS i PRÍncep

Museu del Montsià

Antecedents històrics

Per parlar del procés de fortificació andalusina a les nostres terres és important pensar en un territori vertebrat pel riu Ebre i, des de molt aviat, zona limítrof entre la cristiandat i l'islam, però cal tenir present que també influiran en aquest procés altres factors, com poden ser l'organització política, la societat, l'ocupació de territori, etc.

Hem de ser conscients que la història de Catalunya no coincideix amb la periodització històrica aplicada a tot el conjunt d'al-Andalus, ja que al segle XII els andalusins deixen de tenir un paper hegemònic al Principat, mentre continuen governant al sud de la península, fins al 1492.

Sabem que l'arribada dels musulmans al territori ocupat per Catalunya se situa vers l'any 94 de l'Hègira (entre 712 -713 d. C.) i que aquesta penetració fou molt ràpida, afavorida per la crisi del món visigot i perquè aprofitaren les vies establertes pels romans, les quals encara restaven en ús. Molts hispans-visigots van adoptar noms àrabs i van professar la nova religió; aquests s'anomenen muladís (muwalldūn).

Les notícies sobre la regió de Tortosa en aquests primers moments són minses. Sabem que era la frontera oriental mes allunyada i formava part de la Marca Superior d'al-Andalus que s'estenia com una extensa franja paral·lela des dels Pirineus i que arribava des de Tudela, Calataiud i Calahorra, mentre a l'oest tenim Lleida i Tortosa.

L'any 929 s'instaura el Califat, que significa l'inici d'una política nova envers la frontera Superior. Còrdova assumia una altra vegada tota la iniciativa centralitzada en les seves relacions amb els comtats catalans amb la intenció d'aconseguir una submissió sense límits i incondicional.

Les pugnes entre les famílies muladís desaparegueren a favor de les que enfrontaven els diversos clans islàmics, sobretot àrabs, convertits en fidels servidors de les directius califals. En un període de tres generacions (929-

1010) els llinatges autòctons muladí, àrabs i berbers van passar a ser més servidors d'un projecte de govern que depassava els reduïts àmbits urbans i regionals en què s'haurien mogut abans.

Època dels regnes taifes (1010-1100)

La lluita pel control del poder a Còrdova, capital de l'emirat i del Califat Omeies fins aleshores, ha estat nomenada "la rebel·lió dels berbers" perquè va ser protagonitzada en gran part pels notables contingents de tropes nord-africanes que havien estat incorporades a l'exèrcit califal en temps dels regents de llinatge amirí (976-1009).

Els dominis del califat queden així dividits en regnes de taifes, que naixien marcats per la dependència militar respecte als seus antics subordinats cristians. En definitiva, als territoris que havien conformat l'antiga Frontera Superior, s'hi van configurar dues taifes o ciutats capital.

A la regió de Lleida, es va imposar el llinatge àrab-iemenita dels Tujibis, per a passar després el conjunt Saragossa-Lleida a mans de l'alta estirp àrab, dels Banu Hud (1039-1110).

Entre els anys 1081-1090 la sobirania de la Taifa lleidatana s'aplicava al conjunt territorial format per Lleida, Tortosa i Dénia.

La zona de Tortosa va ser controlada per antics clients de llinatge amirí que havien ocupat càrrecs rellevants dins l'administració cordovesa, l'últim terç del segle X. Alguns eren lliberts, eunucs... que sovint havien estat enviats com a valís o generals. Aquest caràcter no àrab de la taifa de Tortosa queda reflectit en el nom dels seus reietons (Nabil, Labib, etc.).

La decadència de les taifes de Tortosa i Lleida, a més d'aquesta dependència militar dels veïns cristians (sabem que la ciutat de Tortosa, pagava pàries al comte de Barcelona, des del segle XI, procedents dels peatges del seu port) va ser accelerada per motius interns, bàsicament el descontentament econòmic, social i religiós dels súbdits de les taifes, que es veien forçats a allotjar les tropes mercenàries cristianes a les seves ciutats.

Totes aquestes causes, juntament amb la pèrdua de l'antic concepte de solidaritat tribal, van facilitar l'ocupació de les Taifes andalusines per part dels almoràvits i Granada desapareix l'any 1090 mentre que Tortosa es lliura l'any 1099.

Els almoràvits

El final de l'ocupació islàmica a Catalunya va succeir durant l'ocupació almoràvit. Aquest pobladors berbers procedien del sud del Magrib, havien traçat el seu imperi amb les lluites contra els berbers sedentaris del Nord, i arribaren a la Península ibèrica cridats pels mateixos reietons de les taifes.

Aquestes milícies tenien el seu origen remot en els ribats o ràpites, i d'aquí el seu nom, "*els que viuen en ràpites*", coneguts des dels primer temps de la conquesta.

Els darrers anys del domini almoràvit estan marcats per un retrocés, i els almoràvits es veuen obligats a contractar milícies catalanes per fer front al nou invasor: els almohades.

Elements vertebradors per a l'organització del territori andalusí

Els estudis duts a terme en diferents punts de la Península Ibèrica ens indiquen que a l'hora d'organitzar políticament i administrativament el territori, els andalusins creen unitats territorials que a la vegada emmarquen altres zones de menor extensió. Aquestes zones apareixen relacionades amb un poder central, per així facilitar el seu control, i evidentment aquestes unitats territorials no restaran estàtiques al llarg de tot el període, sinó que aniran variant al llarg de la dominació i dintre de cada societat.

La Marca Superior, a l'igual que altres territoris peninsulars, es dividia en nombroses Cores o províncies, entre les quals destacaven Tortosa, Tarragona, Lleida, etc... Per tant una de les unitats administratives bàsiques, sobretot a efectes fiscals, seran aquestes **Cores**, les quals reunien tot el conjunt d'alqueries existents i altres agrupaments rurals que devien tributar a la capital de la Cora, càrrec desenvolupat per una medina o bé per una fortalesa.

En aquesta capital de la Cora, hi havia un governador designat per l'estat central, que s'encarregava de les competències administratives, econòmiques i militars, mentre altres governants es repartien per ciutats més petites.

L'altre element vertebrador del territori serà la medina o ciutat, la qual realitza funcions polítiques, religioses, culturals, socials i econòmiques.

Cal dir també que alguna d'aquestes funcions són complides alguns cops per alguns castells o *ḥuṣūn*, que tenien per una banda una funció administrativa o jurisdiccional en relació amb un territori, el qual generalment coincidia amb un conjunt de petites comunitats unides pel fet d'ocupar un espai ben delimitat i que també tenien com a funció recaptar els impostos obligatoris sobre terres i caps de bestiar. Al cap d'aquest castell, hi és present una autoritat central, o bé regional.

La majoria d'aquest castells s'ubiquen en punts orogràfics on la defensa natural és força òptima, i s'associen a una fortificació o a un poblament rural, i podien acollir guarnicions de nombre considerable.

Trobem un altre model de castell, és el que s'ubica majoritàriament en llocs de gran altura amb una organització pròpiament caminera, tal i com apareix en alguns itineraris andalusins, i té com a finalitat garantir les comunicacions. Cada castell a la vegada podia posseir també nombroses alqueries o poblats, i torres vigia.

L'alqueria és una unitat rural ubicada més enllà de la zona periurbana formada per diversos individus tots ells propietaris de les seves terres. Per tant hi ha cases, terres de conreu, finques, granges... fins i tot, una almúnia o poblament rural també es pot incloure dins del terme d'una alqueria.

Finalment tenim les torres, les quals compleixen dintre del món andalusí una doble funció: per un costat la de la defensa i vigilància, i per l'altra la de refugi.

Un altre tipus d'institució musulmana amb unes característiques especials, però amb una arrel de fortificació, és el ribāṭ, malgrat que les seves connotacions siguin més espirituals que militars.

La paraula religiosa ribāṭ està en relació amb rābīta que és "estar lligat, perseverar, establir-se en un lloc". En llengua àrab moderna significa lligam, llaç,

vinde, i com a edifici, significa fortalesa, posta, hospici... generalment fortificat. En el sentit religiós i militar, ribat i ràbita estan lligades amb el concepte de jihād, “*esforç virtuós*” “*al camí de deu*” (Corà 4.95).

Aquestes ràbites s'instal·len a llocs fronterers de la costa mediterrània i són una mena de monestirs, ja que proporcionen un marc força òptim per al recolliment religiós.

Les fortificacions a la zona de l'Ebre

A l'hora d'organitzar aquest territori, a l'igual que altres zones peninsulars, el poblament islàmic es va estructurar en un gran territori, amb una concentració urbana, la medina, i en amples zones rurals, on es desenvolupa una xarxa de petits pobles (alqueries), que són poblats de camperols o soldats-camperols, organitzats dintre d'un marc tribal i amb un domini total de les seves terres, en relació amb *un hisn* o fortificació.

Però foren la presència d'un riu com l'Ebre i la situació estratègica d'aquest territori els motius que van forjar des d'un principi unes característiques especials a aquestes terres.

La situació posicional de les fortificacions islàmiques a les nostres terres vindrà donada en part per aquesta xarxa fluvial, ja que les zones més riques agrícolament parlant seran les ribes del riu i també les que tindran més necessitat de ser defensades, mentre que l'altra línia defensiva l'ocuparan les fortificacions ubicades en terrenys més muntanyosos, que en un principi va tenir com a funció el domini sobre els seus habitants i el control de vies terrestres. La manca d'estudis realitzats sobre el món andalusí a l'Ebre i la poca atenció que s'ha donat al món rural fan que únicament tinguem referències acurades tant escrites com arqueològiques del principal districte administratiu: la ciutat, o *la medina Turtuxa*. Tortosa era la frontera oriental més allunyada del poder central, i ostentarà des d'un primer moment el paper de *medina principal* a la zona de l'Ebre.

El geògraf magrebí Al-Himyari ens diu que Tortosa *era una ciutat molt important i comptava amb una Suda alcassaba, una mesquita, quatre banys, un mercat, així com unes drassanes. Aquesta ciutat estava envoltada per diferents recintes o trams de muralla, a la vegada que tenia diferents portes d'accés.*

Molts d'aquests elements estructurals resten desconeguts en l'actualitat, ja que les intervencions arqueològiques no s'han realitzat segons un estudi planificat, sinó que la majoria estan subjectes a les actuacions urbanes. Malgrat això, a poc a poc anem coneixent més parts de la gran *medina Ṭurṭūša*, i es va confirmant l'existència d'un urbanisme geomètric andalusí, l'organització de l'espai urbà, i el que sembla evident després de les excavacions portades a terme en els darrers anys,¹ l'existència de ravals periurbans, on grups d'artesans desenvoluparien les diferents activitats.

Al voltant d'aquesta ciutat i seguint els models apareguts en altres zones peninsulars, per poder controlar amb efectivitat el territori hi hauria una sèrie d'edificis fortificats, (*ḥuṣūn*, les torres, etc...) que conformarien una planificada estructura defensiva que podia controlar les vies naturals tant a nivell terrestre com fluvial, així com els petits nuclis de població d'aquest espai de l'Ebre.

Els castells

El concepte de castell dintre del món islàmic és complex, ja que ha anat sofrint modificacions al llarg del temps, i no únicament s'inclou en l'apartat de la defensa, sinó que també forma part de l'organització territorial.

El que entenem per castell medieval cristià és totalment diferent al castell andalusí quant a funcions, ja que hem de tenir en compte que la societat andalusina està basada en la fortalesa dels llaços clànics-tribals, els quals li proporcionen uns mecanismes de resistència enfront l'Estat.

La societat andalusina a l'hora d'organitzar-se territorialment s'assenta sobre el castell, i per tant l'estudi d'aquestes estructures defensives ens donarà les respostes per conèixer l'organització del territori.

A cada estructura castral li correspondria un ampli territori que tindria el mateix nom del castell. La relació entre el castell o *ḥiṣn*, i les alqueries integrants del seu territori (cadascuna a la vegada posseïa el seu territori), es relacionaven entre si. Així a l'Ebre i depenent de la ciutat de Ṭurṭūša, lloc on

1. Les excavacions portades a terme al C/ de la Mercè, 6 i 7 (Montañés, C. Memòria de la intervenció. 2002-2003 .Inèdita) han confirmat l'existència de terrisseries, així com el mateix Joan Abril (*Un capítol de la meua actuació a Tortosa*, 1985 p. 29) parla d'una terrisseria mora al basament del Temple de la Reparació, que confirmarien l'existència en aquest punt d'un raval de terrissers.

s'ubicava l'alcassaba o fortificació principal, existirien unes demarcacions territorials que serien els castells i altres fortificacions que ajudarien a vertebrar i defensar la població de caire rural, però que en l'actualitat encara manca delimitar amb precisió quins són els límits del territori pertanyent a aquesta demarcació i per tant quines fortificacions hi pertanyen.

Al davant d'aquesta problemàtica, a l'hora de realitzar aquest escrit hem decidit descriure més acuradament algunes de les fortificacions més emblemàtiques del nostre territori les quals presenten alguns trets en comú, essent totalment conscients del gran nombre de castells amb un origen andalusí ubicats a la zona de l'Ebre que ens deixem per incloure (Ascó, Flix, Garcia, Horta de Sant Joan, Móra d'Ebre, Rasquera, Siurana de Prades, etc...) i que probablement també compleixin les mateixes premisses.

L'alcassaba de Tortosa o Suda

La ciutat de Tortosa, com a cap del districte, comptava amb una alcassaba o suda i els seus orígens resten avui dia poc clars, ja que l'edifici en l'actualitat és fruit de nombroses reformes i reconstruccions que han anat emmascarant el primitiu recinte. Malgrat això, encara són visibles multitud d'elements epigràfics i constructius d'aquest període andalusí, localitzats als paraments de la fortificació medieval.

La fundació i els trets principals del conjunt fortificat són d'època islàmica, moment en què Tortosa es converteix en un dels principals centres urbans de la península ibèrica a causa a la seva posició estratègica.

Del testimoni de l'autor al-Ḥimyarī, escriptor àrab d'origen nord-africà, que l'any 1461 havia fet un recull d'autors que havien escrit els seus testimonis geogràfics, remarcuem la part referida a Tortosa:

“(Tortosa) se situa sobre el vessant d'una muntanya i té una muralla sòlida. Inclou mercats, llogarets agrícoles, aldees i tallers de manufactura. S'hi construeixen vaixells grans en els quals s'utilitza fusta de les seves muntanyes... L'alcassaba de Tortosa ocupa el cim, en forma plana d'un turó extens. A l'est de l'alcassaba hi ha el Jabal al Kaht (Muntanya de la cova) que és un muntanya pelada i l'oratori a l'aire lliure. El nucli de l'aglomeració s'estén a l'oest i al nord de l'alcassaba, i està rodejat per una muralla de pedra que va ser construïda pels Omeies seguint el traçat d'un recinte antic. Aquesta muralla és foradada per quatre portes... (.)”



Alguns d'aquests trets han perdurat bé físicament, o bé com a topònim.²

Durant l'ocupació cristiana del lloc, primerament es va dedicar a residència reial i posteriorment com a presó. Al segle XV sofreix grans modificacions davant les noves exigències militars.

El castell d'Amposta

La situació estratègica de ȚurȚușa, la seva proximitat a les illes Balears i el fet de donar refugi a les expedicions andalusines de la mediterrània, ja que comptava amb un port fluviomarítim de primer ordre, van ser motius crucials, entre d'altres, a l'hora de crear una xarxa defensiva de l'Ebre a redós de la gran medina tortosina i va convertir **el castell d'Amposta** en la fortificació més important, ubicada en la seva desembocadura.

El recinte on s'ubicava aquesta gran fortificació ha estat objecte d'una important rehabilitació, la qual ha comportat diferents campanyes d'excavació i

2. Balañà, P. *Visió Cosmopolita de Catalunya*, vol. 1, Barcelona 1991, p. 91-92.

control d'obres, que van iniciar-se als anys 80 i han seguit fins fa poc temps. Aquests treballs han estat intensos a la zona de l'emmurallament on probablement les estructures resten més ben conservades, ja que el recinte ha estat destinat a acollir diferents edificacions industrials (fàbrica de sabó, molí d'arròs...), les quals han afectat les diverses estructures anteriors.

La primera de les ocupacions documentades en el castell d'Amposta és un assentament ibèric, que es va situar en aquest indret en forma de promontori dins de l'Ebre cap al segle V a. C.

Aquest assentament ibèric se situava al pla de la terrassa fluvial on van construir una muralla que envoltava tot el recinte i que s'ubicava en el vessant d'un profund fossat, que aprofita una escletxa natural retallada, que funciona com a vall.

Aquests trets tan característics fan que aquest jaciment s'inclogui en el grup de poblats del Baix Ebre i Montsià, identificats per J. Noguera (2000).

El castell d'Amposta, segons els materials recuperats, bàsicament ceràmics, sembla que va estar en funcionament des del segle V a. C. fins a la II Guerra Púnica, guerra que té l'Ebre com a escenari principal.

Serà en aquest moment quan la muralla del poblat deixa de tenir una funció militar i s'enderroca, i es desenvolupa sobre aquest enderroc la darrera ocupació ibèrica, com ho confirma la troballa de restes d'estructures domèstiques i sitges sobre aquestes runes.

Quant a la importància del poblat, cal dir que és remarcable a causa de la funció comercial i com a centre de distribució de cereals excedents de l'interior peninsular (s'ha localitzat un important conjunt de sitges) propiciat per la navegació fluvial, la qual cosa influirà en la seva pervivència fins al període romà, del qual únicament s'han trobat alguns vestigis materials.

Durant el Baix Imperi, es documenta un abandonament del recinte, i no serà fins a l'època andalusina quan tornarà a funcionar.

En època islàmica, el castell serviria com a destacament de Tortosa, oferint refugi i protecció a les petites comunitats rurals de la zona, a la vegada que seria utilitzat com a escut davant de possibles atacs.

En un primer moment de l'ocupació andalusina, sembla que aquest s'assenta sobre les restes del poblament ibèric, aprofitant algunes de les seves estructures com a basament, i construint un petit nucli fortificat.

Serà ja al segle XI, quan aquest recinte sofreix una sèrie de modificacions, i es crea l'estructura pròpia de fortificació islàmica: un recinte superior (cel·lòquia) on s'ubica una torre amb un aljub, que posteriorment, en època cristiana localitzem revestit amb carreus. Durant el regnes taifes és quan es construeix la nova muralla amb pas de ronda i doble fossat, i aprofitem per recordar que probablement tota la zona a redós on s'ubica actualment el castell pot tractar-se d'un espai amb estructures relacionades amb la fortificació, i que encara resten per excavar, ja que aquí s'ubicaria l'albacar.

La muralla que circumda tot l'espai, protegint també la part del riu, va comptar amb algunes torres i bestorres, fet que confirma la troballa d'un basament semicircular a la cantonada de l'actual Escola d'Art, prop de la porta que dona al carrer *Buenos Aires*.



Restes del basament d'una torre semicircular

La darrera actuació important d'època andalusina que constatem al castell d'Amposta sembla respondre als pobladors provinents del nord d'Àfrica (els almoràvits) i es dataria al voltant del segle XII.

Aquest moment correspon a l'enfortiment de l'enemic cristià, i per tant és lògic que es tornin a replantejar la majoria dels edificis militars. L'obra localitzada d'aquesta època està realitzada bàsicament amb tapia, i apareix ampliant l'avantmuralla ja que ara serà necessari reforçar la potència dels murs.



Dena de rosari andalusí

Un fet que constata aquesta afirmació és la localització d'algunes denes de rosari musulmà, fetes en os, algunes de forma el·lipsoïdal, amb un forat central i amb una decoració de cercles incisos.

Paral·lels a aquestes peces de rosari, se'n han localitzat a Mallorca, a la muralla l'Elx, a la Ràbita de Guardamar, etc.³ i aquestes també semblen pertànyer a models de la darrera època, és a dir d'època almoràvit i almohade.

Quant al material ceràmic recuperat al castell d'Amposta, una part s'ha localitzat farcint el fossat, així com la resta ha aparegut en la zona de la muralla, i entre els materials tenim peces pertanyents al servei de vaixel·la de luxe, al servei de cuina, al domèstic i una part a peces d'ús agrícola, que presenten una cronologia que va del segle X a finals del segle XII.

3. Azuar Ruiz, R. *Denia Islàmica. Arqueología y poblamiento* (Alicante 1989 p. 401-402).



Vista de l'ampliació de l'avantmuralla andalusina d'època almoràvit

A partir de l'ocupació cristiana de Tortosa, observem que per part dels ordes militars es realitza un reforç en les defenses del castell d'Amposta bàsicament realitzades amb carreu ben escairat i alguns amb encoixinats, amb els quals es realitza la construcció d'una sèrie de torres adossades a la muralla islàmica que tancaran un pati d'armes, malgrat que la documentació no ofereix cap informació sobre el castell fins a la fi del segle XIII.

Cal remarcar, que resten per esbrinar nombroses qüestions, ja que la majoria de les intervencions s'han portat a terme en una part del recinte, i encara manca recopilar molta informació, bàsicament la referent als seus límits i estructuració.

El castell de Miravet

Un altre element crucial dins la xarxa de fortificacions islàmiques a l'Ebre és el castell de Miravet.

En aquest indret sobre el riu localitzem les primeres restes d'ocupació entorn al segle III a C, que es corresponen a un assentament ibèric, del qual han aparegut nombrosos vestigis estructurals i ceràmics.

Sembla que la primera fortificació andalusina s'assentaria sobre aquestes restes ibèriques, i dataria dels primers temps de l'ocupació, tractant-se d'un *ḥiṣn* o castell que defensaria aquest indret de l'Ebre i que tindria capacitat per acollir tota una guarnició militar.

L'arqueologia ha confirmat que d'aquesta primera època resta un tram de muralla ubicat prop del pati d'armes amb una amplada d'1'70 m, i facturat amb maçoneria. Sembla força probable que aquesta muralla tanqués un recinte tipus albacar amb una torre cel·lòquia, model que es manifesta molt semblant al localitzat al castell d'Amposta.⁴

Però la construcció d'una gran fortificació islàmica sembla que es correspon cronològicament a l'època dels regnes taifes, entorn al segle XI, moment en què els vestigis són més nombrosos, i quan el castell adquireix la seva configuració: un pati central, al qual se li annexionen diferents edificis fortificats i aquesta serà la base per a l'assentament del posterior castell templer.

Creiem també que prenent com a model el castell d'Amposta, en aquesta fortificació islàmica també deuen de produir-se a les darreries de l'ocupació algunes modificacions, que no tenim constància d'haver estat advertides, i que es correspondrien al moment almoràvit, a les portes de la conquesta cristiana.

Bàsicament, com ja hem dit, les estructures d'aquest període es realitzarien amb tàpia, i consistirien en reforçaments i reestructuracions.

4. ARTIGUES P. L.; FORCADELL, A.; VILLALBÍ, M. M.; "El Castell d'Amposta. Nota preliminar", *Quaderns d'història Tarraconense*, XIII . Tarragona 1994.

El castell d'Uldecona

Una altra de les fortificacions de primer ordre que ha arribat fins als nostres dies, i que no podem deixar de costat dins dels castells de l'Ebre, és el castell d'Uldecona.

Aquest punt ofereix un perfecte control visual de les terres interiors del riu Sénia, el Pla de la Galera i també la part de costa que arriba fins a Peníscola, i és crucial per controlar la ruta Tortosa-València.

La primera ocupació confirmada en aquest castell ubicat a 1'5 km de l'actual Uldecona correspon al món ibèric, del qual s'han trobat vestigis arqueològics que es poden datar entre el segle V i I a. C. Però de moment sense cap tipus d'estructura associada, la qual cosa no vol significar la inexistència d'algun tipus de poblament.

Posteriorment a aquesta tenim la presència andalusina, de la qual no hi ha cap tipus de documentació, però les diferents intervencions que s'han portat a terme a l'indret van a poc a poc desvelant la seva evolució.

La primera ocupació andalusina va consistir únicament en un petit reducte fortificat construït a les voltes del segle IX, i s'assentà sobre les restes d'aquest poblament ibèric.

Al segle XI, durant el domini de les Taifes sembla que s'edificà el primer castell i que la seva distribució fou versemblant a la que ens ha arribat fins als nostres dies.

Aquest model de castell seguiria les pautes d'altres castells andalusins, constant d'un albacar recinte exterior (muralla i aljub) i un recinte intern o cel·lòquia. L'albacar o muralla exterior s'assenta sobre el terreny natural i presenta múltiples reparacions i diferents paraments, la qual cosa ens fa difícil analitzar com seria originàriament. Té un gruix d'1'35 m i a la cara interna conserva trams fet amb tàpia i altres d'obra.

La part ocupada per la cel·lòquia també apareix força modificada i està construïda amb tàpia d'uns 80 cm de gruix, i conserva part de dues torres quadrangulars, que serien torres de defensa. El pany del mur conservat arrenca de la cara nord-est de la torre descrita i sembla enllaçar amb l'únic bastió de

la muralla de tot el conjunt. Originàriament, devia conformar el mur defensiu del segon recinte.

Encara es conserva la base d'una espitllera amb vessant a l'interior. Pel tipus de construcció i forma, aquestes dues estructures són semblants a fortificacions àrabs ja conegudes, formant part del primitiu castell musulmà, la construcció del qual podria ser posterior a la de la muralla perimetral, i per tant, es podria datar cap als segles XI–XII, probablement del període almoràvit, tal i com afirma R. Alvarez.⁵

Aquesta fortificació segurament fou també modificada, en època almoràvit, al segle XII, per poder enfrontar-se a les noves estratègies cristianes, ja que a part de tenir un gran domini estratègic: des d'aquest punt també es controlaven les vies d'accés a Terol.

Aquest castell, un cop és conquerit per les tropes cristianes i entregat als ordes militars, torna a modificar-se i adaptar-se al nous propietaris, els quals també han de garantir aquest punt fronterer, per això hi afegeixen noves construccions i reforcen les existents.

5. ÀLVAREZ, R.: *L'assentament ibèric i el poblat medieval del Puig del Castellet* (Ulldecona, Montsià). Campanya de 1985. XXXVII Assemblea intercomarcal d'estudiosos. Amposta 1991.



Torres i alqueries

També formarien part d'aquesta xarxa de l'Ebre una sèrie de torres i elements de fortificació, que ajudarien a reforçar els punts febles ubicats entre alguns d'aquests castells, així com servirien de punts refugi de les petites comunitats camperoles, força abundants en aquestes contrades.

Cal destacar que aquesta xarxa defensiva distribuïda al llarg de l'Ebre, a l'igual que els castells, no seria exclusiva del món musulmà, i segurament, com apunten diversos autors, altres pobladors anteriorment assentats a les nostres terres ebrenques ja van deure realitzar un primer esbós, i ens referim als ibers, cartaginesos i romans, els quals ja van fer del riu una via importantíssima.

Durant l'ocupació andalusina, les torres o (burj) eren punts, alguns de nova construcció i altres no, a redós dels quals es concentraven petits hàbitats rurals molt abundants, les alqueries, que majoritàriament són grups d'habitats de caràcter clànic dispersos però propers uns del altres, els quals es dedicaven a l'explotació les terres d'al·luvió (horta) ajudades per una important xarxa de sèquies i canals, així com altres dedicades a explotacions de secà. L'alqueria és la principal unitat rural de fora de l'àrea periurbana.

Alguns d'aquests assentaments han estat l'origen d'actuals poblaments de les terres de l'Ebre (Godall, les Ventalles, Freginals...) però altres s'han perdut al llarg del temps, desdibuixades entre diverses finques o masies actuals.

Cal remarcar que intervencions portades a terme gràcies a les urgències en els darrers anys han posat de manifest quasi casualment alguns d'aquests assentaments rurals: finca del Molinars (Amposta), pla d'Empúries (Amposta), Mas del Torril (la Sénia), Mas de Giner (Amposta), etc. a més de les que ja coneixem com la Punta (Alcanar), la Carrova (Amposta).

Enumerar tot aquest conjunt de torres andalusines a l'Ebre és difícil ja que la informació ha d'estar proporcionada per l'arqueologia pel fet que les fonts escrites no en fan gaire esment, i les intervencions en aquest punt han estat molt minses, la qual cosa ens obliga a treballar amb hipòtesis.

De moment podem parlar d'algunes de les torres que es disposen a ambdues bandes del riu Ebre, aproximadament cada cinc quilòmetres, i que podien tenir contacte visual entre elles. No seria d'estranyar que les explotacions

agrícoles relacionades amb elles es corresponguessin a part de les antigues vil·les romanes tan freqüents a l'Ebre.

A part d'aquestes torres de caràcter fluvial, hi havia una altra xarxa de torres interiors que complien la mateixa finalitat de donar suport a les comunitats rurals, però aquesta vegada el control que oferien era sobre les vies terrestres.

Una qüestió que queda oberta per poder entendre aquest desplegament és saber si totes les petites comunitats rurals estaven adscrites a *un ḥiṣn* (castell), una torre o bé n'hi havia d'independents?, quins *ḥuṣūn* (castells) tenien una dependència amb el poder central, o bé son creats per les mateixes alqueries? Etc.

Les torres actuals de l'Ebre guarden un passat andalusí

La Ràpita

Un altre element de fortificació que també localitzem a l'Ebre és la Ràpita. Aquesta institució era pareguda a un monestir ubicat en un lloc fronterer i era punt per realitzar el recolliment religiós. Sorgeixen al segle VIII-IX i en el sentit religiós ribat i ràbita es troben lligades amb el concepte islàmic de yihād “guerra virtuosa i patriòtica i esforç virtuós en el camí de Déu” (Corà, 4, 95).

La visió actual que tenim del segle XI és confusa, ja que es té la idea que hi hagi un doble funcionament militar i religiós d'aquesta institució integrant les ràbites dins d'altres institucions militars.

El control militar de la costa mediterrània es duia a terme mitjançant la xarxa preislàmica de vies de comunicació, ciutats-fortalesa i torres de vigilància. Quan s'instal·len les ràbites, la xarxa fonamental ja està establerta a càrrec de l'estat i aquestes únicament poden ubicar-se en llocs lliures dels sistemes de defensa de les ciutats.

Realment el coneixement actual sobre la Ràpita islàmica ubicada a l'actual Sant Carles és limitat, però podem arribar a donar algunes hipòtesis si entrelacem resultats aconseguits en altres punts de la Península, com pot ser la informació aconseguida gràcies a la intervenció duta a terme a la Ràbita de Guardamar.

Fins a 1936 no es va relacionar Sant Carles de la Ràpita amb la “Ràpita del Kaskallu”,⁶ però no es confirma aquesta idea fins al 1989. D'aquesta Ràpita es desconeix amb exactitud la seva data de fundació, malgrat que es pot situar al voltant del segle IX, i la teoria que cada cop pren més força, és que el seu assentament fóra prop del mercat municipal, però fins que no es pugui realitzar alguna campanya d'excavació en l'actual Ràpita no es podrà confirmar, mentre que la seva funcionalitat fou la de defensar la costa prop a la desembocadura de l'Ebre.

La primera notícia exacta sobre aquest edifici la trobem al 1097, en un text de donació al Monestir de Sant Cugat, i s'anomenen també una trentena de poblaments, vil·les segons els documents, que podrien tractar-se d'alqueries (vil·la de Mar Morta, Codoir, Cascall, Aquaviva...).

És possible que existís alguna mena de dependència entre aquestes comunitats i la Ràpita com a centre fortificat, el que manca saber és quina seria amb exactitud la dependència econòmica-administrativa entre aquests nuclis i la Ràpita i a la vegada entre aquest i la medina, Turtuxa.

Cal pensar, també que aquesta situació que plantejem data de finals del segle XI, mentre que Ràpita porta quasi dos cent anys en funcionament, i desconeixem totalment el seu funcionament d'aquests primers anys.

Cal destacar també que l'any 1098 es constata l'ocupació de Tortosa pels almoràvits, i aquests sembla prou lògic que reforcessin aquest punt i continuessin afavorint la seva funció.

Conclusions

Creiem que a l'hora de donar conclusions sobre el procés de fortificació andalusina al nostre territori de l'Ebre s'ha de parlar de la manca de documentació i de l'estat embrionari de les investigacions arqueològiques, la qual cosa significa una manca de respostes científiques. Aquest fet ens ha limitat en redactar una hipòtesi de treball, la qual únicament s'estén sobre una petita part de l'Ebre, bàsicament el tram final, i que falten molts altres punts del territori que segurament formaven part de Ṭurṭūša.

6. *La Ràpita Islàmica: Història Institucional i altres estudis regionals*. Institut d'Estudis Rapitencs. 1993

Al llarg de tota la història d'al-Andalus, d'acord amb les necessitats militars i administratives es crea una xarxa de fortificacions acuradament planificada per poder administrar millor el seu territori i per acollir els habitants de les petites poblacions rurals en temps d'inestabilitat, la qual no és estàtica al llarg del tot el període andalusí, sinó que estan constantment evolucionant quant a forma i funció, i a l'arribada dels cristians, aquests troben el conjunt resultant de tots els anys de l'ocupació.

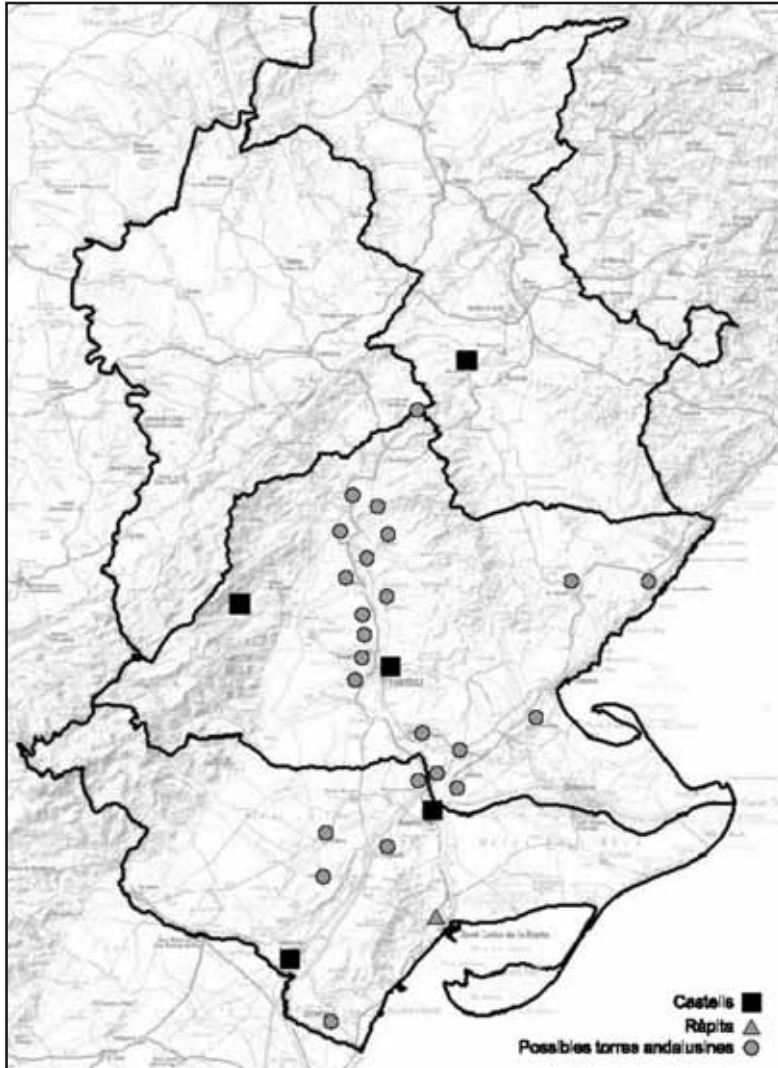
L'establiment del conjunt fortificat andalusí a l'Ebre s'assenta sobre una xarxa viària, tant terrestre com fluvial preestablerta en època iberoromana, la qual cosa reporta que les fortificacions s'ubiquin en punts estratègics amb gran visibilitat sobre les vies de pas, i per tant segueixen les mateixes premisses dels poblaments anteriors. Un fet freqüent és la presència de restes ibèriques i romanes sota les fortificacions islàmiques de l'Ebre.

Per tant els espais fortificats estudiats sembla que responen a trets comuns:

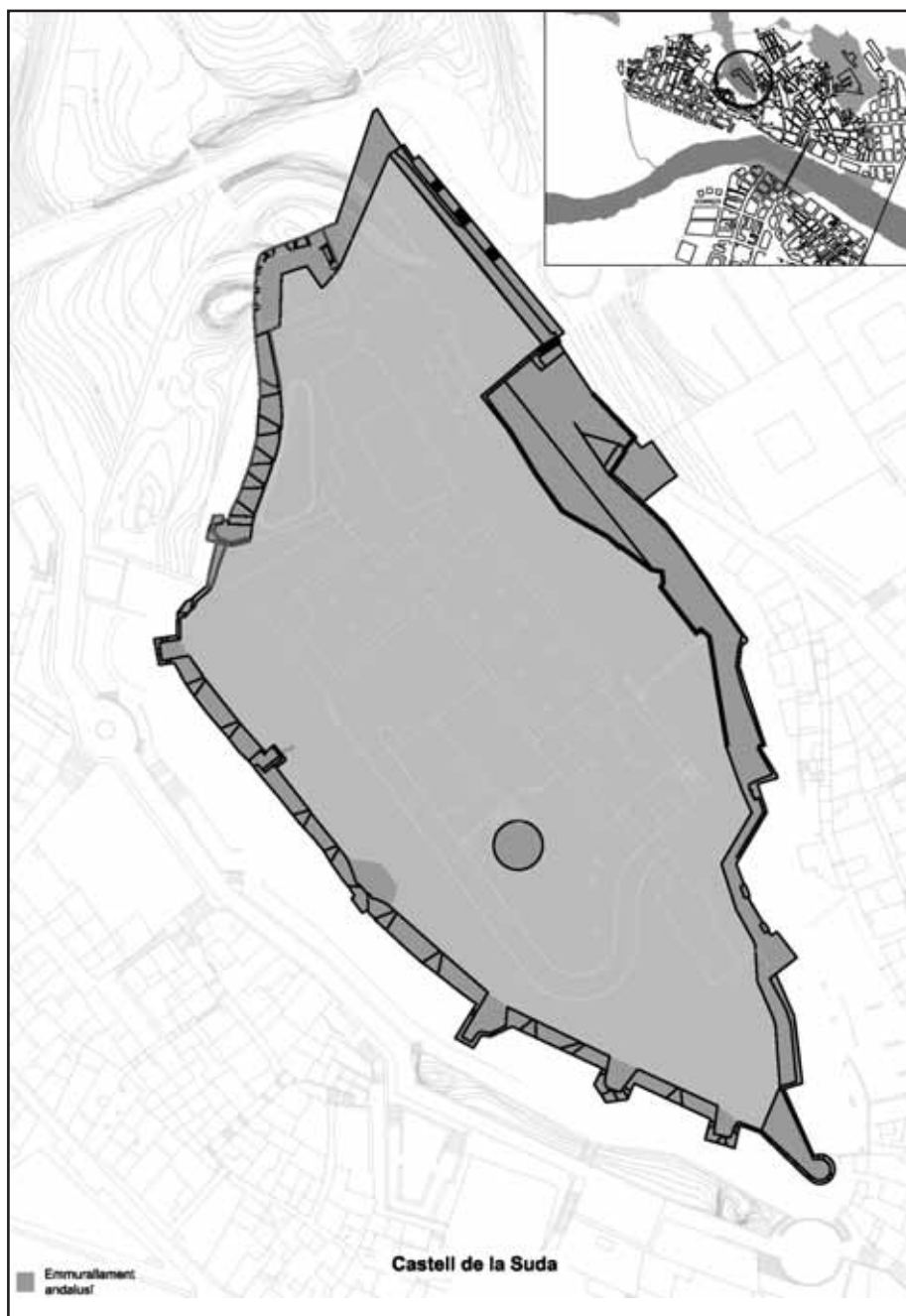
- 1.- En un primer moment de l'ocupació andalusina aquests pobladors estableixen petits recintes de fortificació dins d'espais fortificats anteriors, aprofitant com a basament les anteriors estructures (punts fortificats, castell, torres...).
- 2.- En època de les taifes, seria quan els castells assumeixen el model típicament musulmà, que consta de cel·lòquia i albacar, i probablement és quan es va desplegar una complexa xarxa de fortificació.
- 3.- Finalment serà durant el darrer moment de l'ocupació a l'Ebre, l'almoràvit, quan es reformen tots aquests espais i també sofreixen refraccions la majoria de les torres, ja que és un moment de força inestabilitat davant de l'enfortiment de l'enemic cristià.
- 4.- A causa de la importància tant estratègica com estructural, aquestes fortificacions seran de primer ordre dintre del món cristià, i així ho confirma el fet de ser totes elles seus principals dels ordres militars.

Malgrat tot això, cal dir que la majoria dels castells descrits no estan excavats en la seva totalitat, no es coneixen els límits territorials que ocupaven, ni la documentació escrita està totalment recopilada..., la qual cosa pot fer que en un futur proper tinguem dades més concretes i a la vegada quan s'ampliï l'estudi del món rural islàmic tindrem la clau per entendre moltes d'aquestes qüestions.

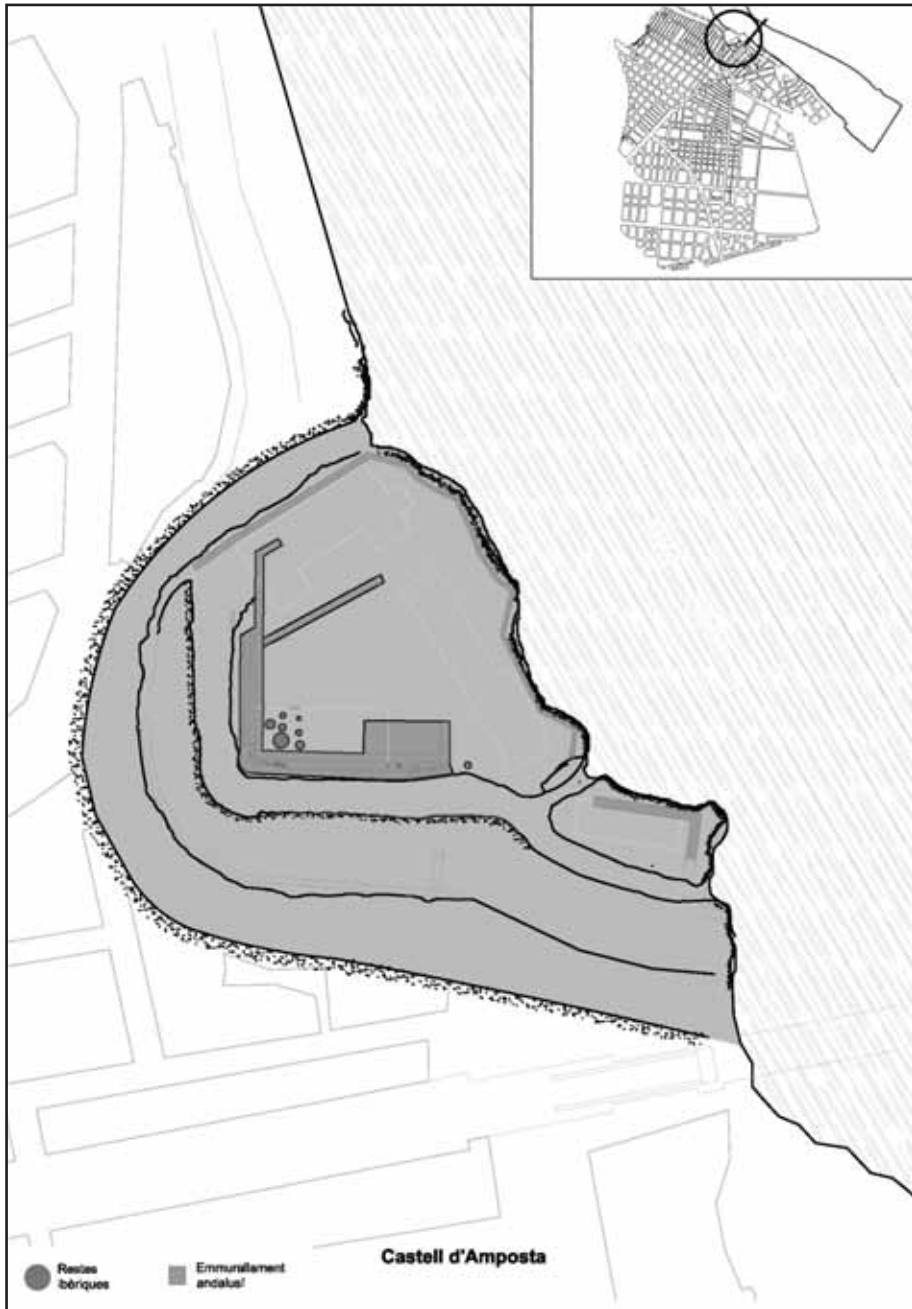
Un punt a estudiar a banda seria la Ràpita islàmica, ubicada a Sant Carles de la Ràpita, ja que d'aquesta no disposem quasi cap tipus d'informació, i és bàsicament en fonts cristianes quan és nomenada. Sobre aquest tema, creiem que seria molt important localitzar la seva ubicació exacta, així com trobar respostes sobre la dependència de les comunitats agràries que es vinculen amb aquesta institució i amb la ciutat de Tortosa.



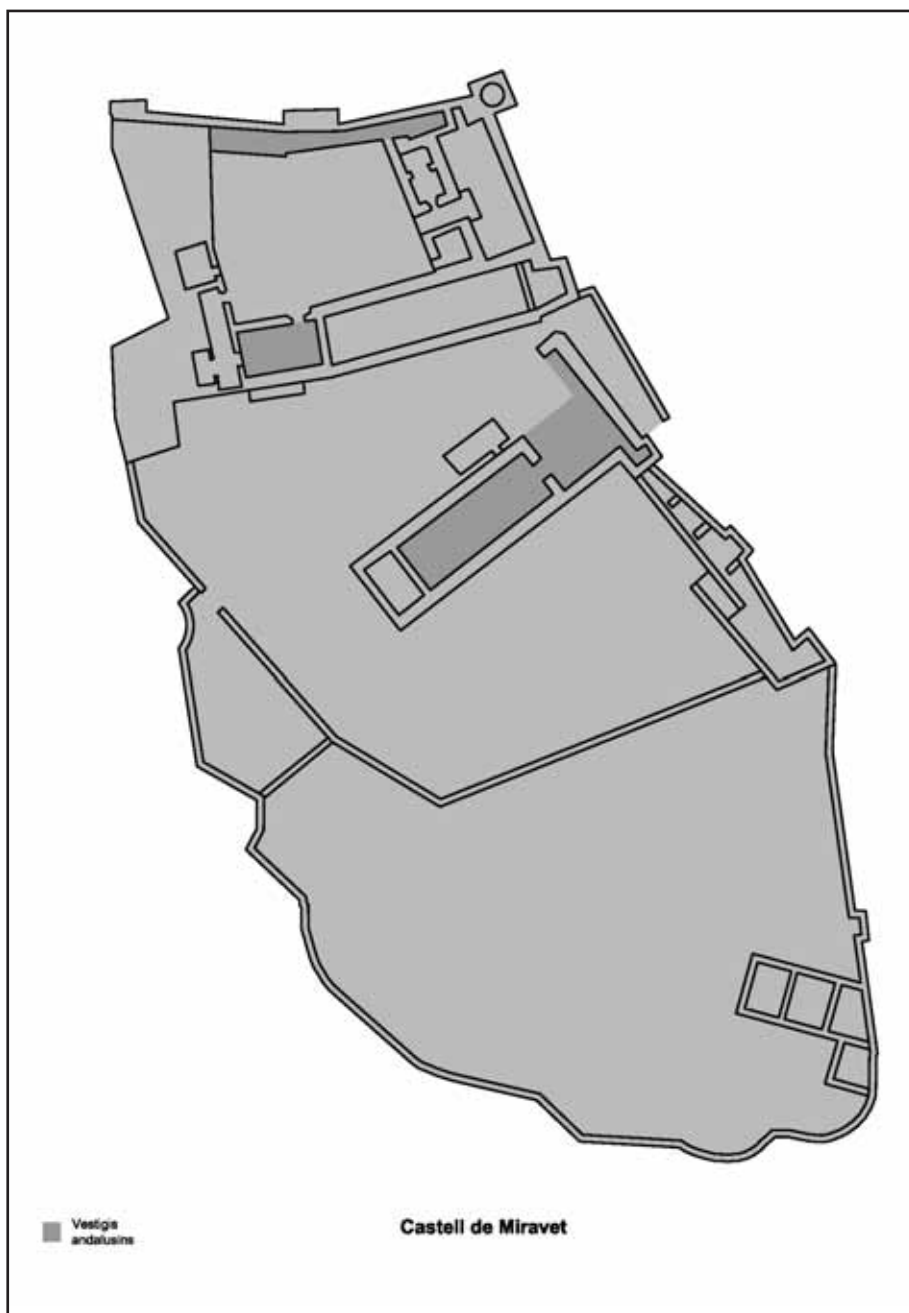
Situació d'algunes fortificacions de tradició andalusina.



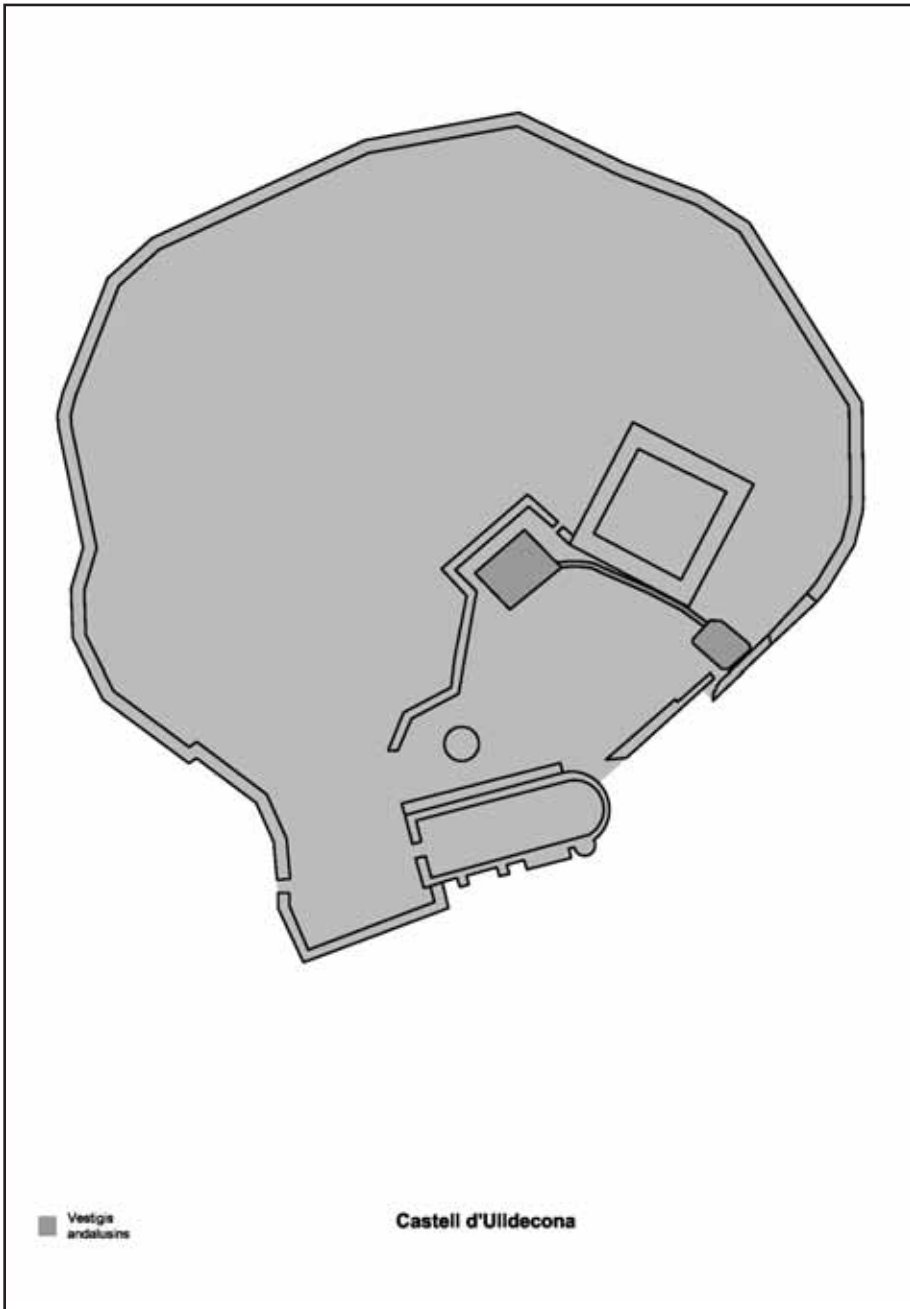
Vestigis andalusins en l'emmurallament del castell de la Suda



Traçat de les muralles andalusines al castell d'Amposta



Restes andalusines localitzades al castell de Mirvet



Vista del traçat andalusí al castell d'Uldecona

Bibliografia

- ABRIL I GUANYABENS, J. *Un capítol de la meua actuació a Tortosa*. Tortosa, 1985.
- ALMUNI, V., BONET, M., CURTO, A. *De l'edat mitjana al Montsià: Els Castells*. Museu del Montsià. Amposta, 1995.
- ÁLVAREZ, R., LÒPEZ, A. "L'Assentament ibèric i el poblat medieval del puig del Castell d'Ulldecona (campanya 1995). *XXVII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, 1991.
- ARTIGUES, P. L. *El Castell de Miravet: darreres actuacions*. Tribuna d'arqueologia. Departament de Cultura, Barcelona 1995-1996.
- ARTIGUES, P.; VILLALBÍ. M. *Informe de les excavacions al Castell d'Amposta*, Montsià. Amposta, 1991.
- AZUAR RUIZ, R. *DEnia Isámica. Arqueología y poblamiento*. Alicante 1989.
- AZUAR RUIZ, R. *El Castillo de la Torre Grossa (Jijona)*. Alicante 1985.
- AZUAR, R., GUTIÉRREZ, S., VALDÉS, F. *Urbanismo medieval del país valenciano*. Madrid, 1993.
- BAILA I PALLARÉS, M. *La Ciutat de Tortosa. Evolució de l'espai urbà*. Vinaròs. 1998.
- BETRAN ABADIA, R. *La Forma de la ciudad. Las ciudades de Aragón en la Edad Media*. 1992.
- BRAMON, D. *Identificaciones de algunos topónimos de la Diócesis de Tortosa citados por Al-Idrisi*.
- CATALÀ ROCA, P. *De cara a la Mediterrània. Les Torres del litoral català*. Barcelona 1987.
- GISBERT SANTONJA, J. A. *Daniya –Dènia- Remembrança d'una ciutat andalusí*. IV Congrés d'arqueologia Medieval Espanyola. Tomo II. Alacant 1993.
- LÓPEZ PERALES, R. *Historia de Amposta*. Tortosa, 1975.
- LÓPEZ PERALES, R. *Gerónimo de Zurita*. "Anales de la Corona de Aragón", Llibro XVIII. Cap. IV i VI .col. Las glorias nacionales. Tom. V. Fol. 449. 1853. A *Historia de Amposta*. Tortosa 1975.
- MADOZ, P. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Tomo I. Barcelona, 1985.
- MALPICA, A. *Castillos y territorio en al-Andalus*. Granada 1998.
- MARQUÈS I ARIÑO J.; RIBAS I CAMÓS N. *El Pla d'Empúries (Amposta), un possible hàbitat rural dispers en època andalusina*. Jornades d'història d'Amposta. Octubre 2000.

- MARTÍNEZ, J. I MIRÓ, N. *Excavacions arqueològiques a la Plaça Sant Jaume de Tortosa (Baix Ebre)*. Tribuna d'arqueologia. 1992.
- MONTAÑÉS, C.; RAMON, M. J. *Memòria de l'excavació duta a terme al fossat del Castell d'Amposta*. 1995.
- MIRAVALL, R. I ALAVEDRA, J. *Les torres de la Regió marítima de l'Ebre*. Tortosa, 1980.
- NOGUERA, J. *Ibers a l'Ebre*. 2002.
- PADILLA MELLADO, L. *El Ribat: institució espiritual y militar*.
- SOLÉ, X. *Informe de les excavacions del Castell d'Amposta. (1987-88)*. Barcelona, 1989.
- VILLALBÍ, M. M. *El Castell d'Amposta, porta de l'Ebre*. Jornades d'història d'Amposta. Octubre 2000.
- DDAA, Servei Municipal d'arqueologia de Dénia. "l'urbanisme del Raval de Daniya-El Fortí, Dénia". IV CAME. Tomo II. Alacant 1993.
- DDAA, *Memòries arqueològiques a la Comunitat valenciana. (1984-85)* Generalitat Valenciana. València.
- DDAA, *La Ceràmica de Daniya-Denia - Alfares y Ajuares domèsticos de los siglos XII-XIII*. València 1995.
- DDAA, *El Castell d'Ulldecona: tres mil anys d'història*. Tribuna d'arqueologia. 1997-1998.
- ZOZAYA, J. "El legado técnico de Al-Andalus". Rev. de Arqueología. 1991.

Data de recepció de l'article: octubre de 2007

Data d'acceptació i versió final de l'article: desembre de 2007